

УДК 82.0(051):82-6:929 Грушевський М.

*І. В. Ткаченко,
кандидат історичних наук,
Президія НАН України*

**ОСОБЛИВОСТІ ВИДАННЯ І РЕДАКЦІЙНА РОБОТА
В «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСНИКУ»
КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ У ЛИСТУВАННІ
М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗІ СПІВРОБІТНИКАМИ ЖУРНАЛУ**

Проаналізовано листування М. Грушевського зі співробітниками редакції журналу «Літературно-науковий вістник» і висвітлено особливості виходу в світ та редакційну роботу ЛНВ київського періоду, зокрема стосунки М. Грушевського з працівниками редакції.

Ключові слова: «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ), М. Грушевський, листування, редакційна та видавнича робота.

Листування М. Грушевського привертає увагу вітчизняних дослідників як важливе джерело з історії України початку ХХ ст., зокрема з історії української періодичної преси. Відомий діаспорний дослідник і фахівець у галузі грушевськознавства Л. Винар писав, що листування М. Грушевського є одним із найважливіших джерел дослідження як його приватного життя, так і наукової та громадсько-політичної діяльності [1, с. 56]. Знаний український дослідник життя і постаті М. Грушевського І. Гирич також відзначає, що листи до історика часом є єдиним джерелом інформації про події історичної давнини [3, с. 5].

Так само можна сказати й про відображення в листах видавничої діяльності М. Грушевського, яка стала особливо помітним сюжетом в його листуванні 1907–1914 рр., коли після переведення ЛНВ зі Львова до Києва він змушений був ділити свій час і свою величезну громадську і видавничу працю поміж двох міст. Листування стало чи не єдиним способом вирішувати численні проблеми, які виникали при виданні ЛНВ, – як особистісні (підбір працівників, залучення до участі в журналі провідних українських публіцистів і літераторів), так і суто технічні, пов'язані з роботою редакції часопису, взаємодією з видавництвами, пошуком передплатників тощо [5, с. 47].

© І. В. Ткаченко, 2013

Дослідники життя і спадщини М. Грушевського традиційно виділяють київський період 1907–1914 рр., час, коли діяч вирішив перевести видання ЛНВ до Києва. Тому, оскільки тема видання ЛНВ і пов'язаних з цим сюжетів є основною у громадській праці й особистому житті М. Грушевського в ці роки, на сьогодні є ряд публікацій, монографій і дисертаційних досліджень, які так чи інакше стосуються як постаті видатного Українця, так і очолюваного ним всеукраїнського журналу. Серед них відзначимо праці І. Гирича [4], В. Дорошенка [5], Г. Корбич [6], С. Панькової [10], І. Ткаченка [14], Ю. Шаповала [15], в яких автори звертаються до теми ЛНВ київського періоду й участі в ньому М. Грушевського, використовуючи велику кількість маловідомих архівних матеріалів, насамперед джерел особового походження.

Говорячи про листування в контексті даного дослідження, слід згадати публікації листування М. Грушевського в серії «Епістолярні джерела грушевськознавства». На сьогодні видано 6 томів серії, які хоч і не позбавлені певних недоліків [11], однак дають можливість дослідникам у галузі грушевськознавства не переобтяжувати себе вичитуваннями мікроплівок на застарілому обладнанні в архівах України (за що упорядникам окрема велика подяка). Опубліковане листування М. Грушевського з І. Джиджорою [7] та Ю. Тищенком (Сірим) [8], які працювали в київській редакції ЛНВ у 1907 та 1907–1913 рр. відповідно, а також з М. Гехтером [9], І. Лизанівським [25], Л. Лукичем [22; 26–27] та іншими, дає можливість встановити, яким чином відбувалася співпраця М. Грушевського з технічними працівниками редакції журналу.

Видання ЛНВ стало справою життя М. Грушевського, тією ділянкою суспільної та громадської праці, якій він приділяв значну частину свого часу. Журнал, що від самого початку існування репрезентував себе як всеукраїнський поступовий часопис, з 1907 р. опинився майже під повним контролем М. Грушевського, який провадив у ньому більшу частину редакційної роботи. Маємо свідчення того, що він особисто займався підбором матеріалів до ЛНВ, перечитував у рукописах усі надані твори та статті тощо, тобто весь тягар відповідальності за журнал ліг на плечі професора, який став його справжнім духовним батьком [2, с. 184].

ЛНВ, що довгий час залишався єдиним всеукраїнським щомісячником, притягував до себе кращі публіцистичні та літературні сили обох частин України. Практично вся робота з дописувачами і співро-

бітниками київської та львівської редакцій журналу також проводилася М. Грушевським. Яскравим свідченням цього є його листування, у тому числі із наведеними вище співробітниками редакції, у яких розкривається його видавнича діяльність у Києві протягом 1907–1914 рр.

Видання літературного журналу в умовах, коли його головний редактор і видавець не міг постійно особисто опікуватися справою його видання, вимагало постійної, часом нецікавої та нудної редакційної роботи технічних працівників, за допомогою яких журнал міг вчасно надходити до своїх читачів. Як і завжди буває, часто непомітна для людського ока робота тих, хто забезпечує технічну сторону справи, є не менш важливою – у випадку з ЛНВ цими людьми були технічні працівники редакції часопису, на плечі яких лягла важлива справа підготовки журналу до випуску. Звичайно, листування М. Грушевського з ними не викликає такого інтересу дослідників, як, наприклад, з П. Стебницьким чи Є. Чикаленком, але так само є частиною його потужної епістолярної спадщини і неодмінно має бути опубліковане в серії «Епістолярні джерела грушевськознавства», зважаючи на те, що звернення до спадщини М. Грушевського у наші дні набуває особливого значення через її актуальність і співзвучність з проблемами сьогодення [10, с. 140].

Плануючи перевести ЛНВ зі Львова до Києва ще у 1906 р., М. Грушевський був змушений йти наперекір волі лідерів українського руху в Києві, які бачили в ньому конкурента місцевим, щойно народженим виданням. Шукаючи прихильників серед відомих діячів українського руху, він мусив заручитися підтримкою хоча б найвпливовіших з них. Так, М. Грушевський неодноразово зустрічався у Києві з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, П. Стебницьким, а у Львові радився з провідними співробітниками журналу [10, с. 142].

І, незважаючи на опір переведенню журналу на київський ґрунт та складні обставини, які склалися в Києві, коли ніхто не намагався ані зрозуміти його намірів, ані сприяти розповсюдженню журналу в Україні чи взагалі працювати в ньому [12, с. 64], М. Грушевський усе ж таки твердо вирішив з початком 1907 р. перенести ЛНВ до Києва, цілком розуміючи, що це завдання вимагатиме від нього напруження всіх сил, у першу чергу налагодження роботи редакції в нових умовах.

Наприкінці 1906 р. М. Грушевський активно готувався до переїзду – отримував дозвіл на видання журналу в Києві, активно листувався

з майбутніми співробітниками журналу і т. д. Не маючи можливості постійно перебувати у Києві, М. Грушевський більшу частину редакційно-організаційних справ вирішував за допомогою листування.

Так, за його дорученням архітектор А. Литвиненко займався пошуками приміщення для редакції журналу. У своєму листі він писав, що знайшов помешкання, яке могло стати в нагоді, незважаючи на досить високу орендну плату. Виходячи з цього, він запевняв М. Грушевського, що ціна компенсується вигідністю розташування помешкання – у центрі, недалеко від центральних київських книгарень та друкарень [18, арк. 40]. Як відомо, М. Грушевський зупинився на цьому варіанті, і першою адресою київської редакції ЛНВ стала вул. Прорізна 20, кв. 3.

Виходячи з ситуації, що склалася через прохолодне ставлення до переведення видання ЛНВ зі Львова до Києва, М. Грушевському також довелося самостійно вирішувати проблеми кадрового забезпечення діяльності часопису, організувати роботу київської редакції журналу, запрошувати нових співробітників і авторів до участі в ньому.

Постійно перебуваючи у роз'їздах, М. Грушевський змушений був контролювати роботу ЛНВ протягом першого київського року шляхом листування з працівниками редакції, які прибули зі Львова для ведення журналу – І. Джиджорою та І. Кревецьким. Вони опікувалися виходом ЛНВ упродовж більшої частини 1907 р. і були власне редакцією журналу, підпорядкованою редактору і видавцеві у Львові.

Трохи згодом до них приєдналися Л. Лукич та Е. Квасницький-Трейман (останній відповідав за експедицію видання по Україні). З осені 1907 р. до їх числа долучився Ю. Сірий (Тищенко), згодом різного роду роботу виконували М. Гехтер, І. Лизанівський, О. Олесь та ін. Усі вони несли відповідальність перед М. Грушевським за своєчасний вихід журналу, його експедицію і доставку читачам.

Зважаючи на досить таки екзотичний спосіб керування редакційною роботою щодо підготовки ЛНВ до випуску за допомогою листування, виникало чимало різних робочих моментів, а також ситуацій, обумовлених «роллю особив історії» – різного роду життєвими обставинами і реальними можливостями технічних працівників редакції, серед яких не було жодного фахівця – знавця видавничої справи. Листування М. Грушевського з ними є одним з важливих свідчень того, яким чином відбувалося становлення ЛНВ на новому київському ґрунті, а також відображенням

часто дуже складного процесу підготовки випуску журналу людьми, які навчалися нюансам редакційної роботи в процесі самої роботи.

Працюючи в журналі, технічні працівники редакції ЛНВ, зокрема І. Джиджора та І. Кревецький, мусили повідомляти М. Грушевському про всі обставини з життя часопису, беручи до уваги, що його київська приписка була небажаною не лише для київських конкурентів, а й для місцевої адміністрації. 18 січня 1907 р., щойно вийшла перша книжка журналу, І. Кревецький повідомляв М. Грушевському про обшук, вчинений у конторі редакції [10, с. 144]. З приводу наступної заборони журналу до М. Грушевського звернувся Є. Чикаленко, пишучи, що журнал було закрито з Петербурга. Також Є. Чикаленко висловлював сподівання, що військовий стан незабаром припиниться [28, арк. 87]. І справді, 2 лютого 1907 р. І. Джиджора повідомив, що «знесення військового стану в Києві прийшло до нас дуже в пору. ЛНВістник може виходити далі» [20, арк. 22]. Так починалися будні часопису на київському ґрунті.

Тим часом, після виходу І книжки журналу І. Джиджора повідомляв М. Грушевському про хід передплати на ЛНВ. У листі від 20 січня він вказав, що «передплата йде досить добре, на день пересічно 4–5, так що разом буде 350» [20, арк. 18 зв]. Йшлося про наддніпрянських передплатників, оскільки галичанами опікувався М. Грушевський у Львові. І. Джиджора був довіреною особою М. Грушевського у Києві, повідомляючи про всі перипетії київського громадського життя. Особливо це стосувалося поточних планів конкурентів у сфері видавництва. В одному з листів він писав, що журнал «Україна» дотягнув до 400 передплатників, і, за словами Д. Дорошенка, його працівники дуже заздрили ЛНВ [20, арк. 41 зв], який, як повідомляв І. Джиджора, на літо 1907 р. придбав собі 720 передплатників, не рахуючи тих, які проживали в Галичині [20, арк. 60 зв].

Щодо технічної сторони справи, то нею, до залучення до праці в журналі Ю. Сірого, опікувалися Л. Лукич та Е. Квасницький-Трейман. Вони займалися виготовленням та правкою корект, які після їхньої обробки відправлялися на корегування до М. Грушевського. І лише після цього ці аркуші надходили до друку. У такий самий спосіб відбувалася експедиція журналу, оскільки М. Грушевський завжди визначав, скільки книжок журналу потрібно надсилати до Львова, а скільки взагалі друкувати. Часто в листах до М. Грушевського технічні працівники запитували, яким чином потрібно будувати структуру окремої книжки журналу

у випадку, якщо хтось із авторів не надсилає вчасно свої статті. Своєчасну підготовку журналу, а відповідно і його наповнення повинні були забезпечувати працівники редакції.

Затримка виходу книжок нервувала М. Грушевського найбільше, і він намагався прищепити працівникам відповідальність за вчасно виконану роботу. Проте, як ми пересвідчимося з листів до нього, дуже багато книжок журналу не були видані вчасно саме через недбалість працівників редакції. Для того, щоб якомога зменшити втрати від несвоєчасності випуску в світ ЛНВ, для М. Грушевського виходом із такої ситуації була підзвітність йому працівників редакції журналу. Звітність у листах була для М. Грушевського основою спілкування з людьми, які мали відношення до ЛНВ, і чи не єдиним способом тримати під контролем весь процес видання журналу – від наповнення матеріалом до виходу готового продукту і його доставки читачам.

Дуже складною справою був друк книжок ЛНВ. Оскільки друкувався журнал у Києві, працівникам друкарень було складно готувати видання до друку через так званий галичанський правопис. Через це складальники працювали повільно, і коштувало це дорожче, ніж для видань російськомовних, які видавати було простіше, а відтак і дешевше. Про недбалість працівників друкарень М. Грушевському писали і Л. Лукич, і Ю. Сірий та інші працівники редакції ЛНВ, однак з технічного боку весь процес підготовки журналу виглядав надзвичайно незграбним через відсутність необхідного досвіду видавничої роботи щодо випуску україномовного часопису.

Друкарням легше було відмовитися від видання українських газет і журналів, аніж займатися ними. Л. Лукич писав: «Се правда, що часами складачі роблять дуже мляво і тут дуже трудно з ними поступати, бо вони кажуть, що скорше не можуть робити і при тім відказують на артіль, ся послідня знову на складачів і получається безконечність. Яку же репресію можна зробити на артіль, як вона одного разу не нам у очі, а так я чув від наборщика, казала, що не дуже то вона «нуждається» у ЛНВ» [27, арк. 29].

Проблеми із випуском журналу виникали не лише через недбалість складальників у друкарні чи їхнє нерозуміння «чудового» почерку М. Грушевського на аркушах коректи. Часто випуск журналу затримувався, оскільки автори журналу невчасно надсилали свої праці з тих чи інших причин. Так, 2 березня 1907 р. Е. Квасницький-Трейман писав

М. Грушевському: «Сьогодні одержав від Сергія Олександровича (Єфремова – *І. Т.*) одкритку, в якій він пише, що певно не встигне написати свого огляду, бо не сподівався, що так швидко буде його треба.

Він думав, що III книжка вийде в такий час, що і друга. Що робити? Я знов-таки напишу йому, щоб постарався написати і щоб дав нам не пізніше 10 ч. Чи вийде що з того? А з книжкою однак ми трошки спізнимся, бо й рукописів до набору зараз нема усіх, та й наборщики отсе два дні – сьогодні й завтра – святкують масленицю. До того й корект зі Львова все ще нема» [21, арк. 2].

Л. Лукич так само повідомляв про ті обставини, у яких виходив журнал у Києві. Не маючи листів М. Грушевського до Л. Лукича, за листами останнього до М. Грушевського можемо уявити ступінь обурення видавця і редактора журналу недбальством працівників редакції. Так, в одному з листів Л. Лукич зазначав: «Ви маєте повне право писати так, не тільки як наш хазяїн, але і як чоловік науки, що працює за десяток інших. Але Ви дуже строго дивитесь на нас» [27, арк. 30].

Виправдовуватися перед М. Грушевським мусив і сам І. Джиджора, який інколи допускав вільне трактування розпоряджень М. Грушевського. Часом йому навіть доводилося просити вибачення, як у випадку з VI книжкою журналу за 1907 р., коли він писав М. Грушевському: «Прошу вибачити мої маніпуляції з VI кн. ЛНВістника і непісланне статті Лозинського, непоміщенне оповідання Іванчука і зміни в бібліографії» [20, арк. 47]. При цьому, однак, не слід забувати, що жодного фахівця з видавничої справи в цей час у розпорядженні М. Грушевського не було. Але, незважаючи на цю обставину, журнал успішно видавався, маючи протягом першого київського року понад 800 передплатників.

Значно легше стало вирішувати проблеми ЛНВ з того часу, коли до роботи у виданні став Ю. Тищенко (Сірий), який зумів добре організувати роботу редакції і книгарні ЛНВ. Після його приходу М. Грушевський дістав змогу менше перейматися київськими виданнями, оскільки Ю. Сірий так удосконалив редакційну роботу, що М. Грушевський міг не хвилюватися за неї аж до 1913 р. Про участь Ю. Сірого в редакційній роботі ЛНВ свідчить, між іншим, його величезне листування з М. Грушевським за 1907–1913 рр. [23–24].

Листування М. Грушевського дає можливість простежити особливості переведення ЛНВ зі Львова до Києва, а також подає відомості щодо

роботи редакції журналу у період становлення видання на новому ґрунті. Очевидно, що, незважаючи на обмеженість людських ресурсів, якими міг розпоряджатися М. Грушевський, видання не лише не втратило, а й поширило свій вплив, перетворившись на всеукраїнський журнал.

З часу прибуття до Києва Ю. Тищенко (Сірий) разом з Л. Лукичем брали участь у технічному обслуговуванні редакції. Так, вони займалися випуском книжок журналу, експедицією, коректурою окремих аркушів, які відправлялися до Львова. Як зазначав Ю. Сірий у своїх спогадах, така робота вимагала щоденного листування з М. Грушевським, який більшість часу проводив у Львові, час від часу наїжджаючи до Києва хоча б з метою перевірки роботи його друкованих органів. Тим більше, що, на думку Ю. Сірого, такий спосіб співпраці був цілком достатнім для нормального існування видавництва і редакційної роботи [13, с. 10]. Ефективність редакційної співпраці М. Грушевського та Ю. Тищенко (Сірого) засвідчує добірка з 348 листів, які накопичилися за 6 з лишком років їхньої співпраці.

У 1907–1913 рр. Ю. Сірий був правою рукою М. Грушевського у Києві і виконував всі редакційно-видавничі завдання, окрім, звичайно, підбору автури, чим займався сам М. Грушевський. Будучи адміністратором ЛНВ, завідувачем контори журналу, він подавав надзвичайно цінні відомості про будні київської редакції ЛНВ.

Ю. Тищенко (Сірий) листувався з передплатниками ЛНВ і відповідав за своєчасний вихід його книжок, вирішуючи справи з їхнім друком за будь-яких обставин. Часом траплялося, що редакція не мала чим заплатити за друк книжки, і він мусив відбиватися від напосідань друкарні, яка через своїх працівників часто скаржилася на самоуправство директора київської контори ЛНВ. Так, В. Бондаренко, працівник 1-ї київської артілі друкарської справи, скаржився М. Грушевському, прохаючи його звернути увагу на некоректну поведінку деякого пана Лаврова, «який постійно має звичку брехати, призначаючи день і годину сплати боргу, а сам в цей час десь ховається, і за отриманням яких 100 руб. доводиться ходити 3–4 рази» [19, арк. 2]. Очевидно, що така тактика не викликала у М. Грушевського ніяких заперечень, оскільки заборгованість за друк зростала, а розплачувалися за нього лише тоді, коли він надсилав гроші зі Львова. Тим часом у такій затримці оплати винною була й сама друкарня, яка досить недбало ставилася до своїх обов'язків, через що вихід

ЛНВ постійно затримувався. Ю. Тищенко (Сірий) мусив писати М. Грушевському, що він почав думати про зміну друкарні через безвідповідальність її працівників [24, арк. 41], які постійно вимагають грошей у нього і в самого видавця журналу [19, арк. 8].

Також він інформував М. Грушевського про хід передплати на журнал. Попри велику увагу до видання часописів для народу, головним об'єктом уваги М. Грушевського був ЛНВ. А відтак цей напрям роботи став першочерговим і для його ключового співробітника. У листах до М. Грушевського є дані про те, що Ю. Тищенко (Сірий) займався багатьма справами редакції – відвідував цензурний комітет, коли потрібно було перевірити твори, що мали друкуватися в журналі, брав участь у судових процесах над редакторами часопису як свідок і т. д. Так, у VI книжці ЛНВ за 1909 р. було вміщено статтю М. Грушевського «Виговський і Мазепа», яку незабаром передрукували інші часописи. Ю. Тищенко (Сірий) сповістив про це М. Грушевського [10, с. 150], клопотався про відміну штрафу, про що також повідомляв у черговому листі до Львова [23, арк. 238]. Йому доводилося часто відвідувати цензурний комітет та канцелярію губернатора у справах, пов'язаних зі штрафами на видання М. Грушевського. Так, він писав в одному з листів про штраф, який губернатор наклав на газету, бажаючи вислужитися перед приїздом до Києва Миколи II [24, арк. 72].

Беручи безпосередню участь у виданні ЛНВ, Ю. Тищенко (Сірий) інформував про справи щодо його видання не лише М. Грушевського. Одним з близьких його приятелів був В. Винниченко, якому він повідомляв про те, що найбільше заважало нормальному виходу в світ журналу. Це, насамперед, штрафи та адміністративний тиск. Так, у листі від 12 жовтня 1909 р. Ю. Сірий писав В. Винниченку: «Хотів би порадувати Вас київським життям, та на жаль нічого не викопаю приємного. Давлять невимовно. Учора постановила цензура сконфіскувати 5, 6, 7 і 9 книги Вістника, а до того ще редактора тягнуть по двом статтям. До найменшої дрібниці чіпляються і всі сили покладають на те, щоб упекти» [16, арк. 2–3].

Таким чином, аналіз листування Ю. Сірого з М. Грушевським та В. Винниченко дає підстави вважати його одним з найважливіших джерел до висвітлення видавничої діяльності останнього в Києві, а самого Ю. Сірого – найціннішим з технічних працівників ЛНВ, який

робив навіть більше, ніж можна було вимагати від нього, а отже, був найбільш вдалим вибором М. Грушевського.

Не так добре, як з Ю. Сірим, склалися стосунки М. Грушевського з іншими співробітниками. Не маючи змоги задіяти у виданні ЛНВ когось з київських українців, М. Грушевський скористався послугами австрійського підданого Л. Лукича, який опікувався технічною роботою в редакції ЛНВ і завдавав багато клопоту через часто недбале виконання своїх обов'язків. До його компетенції входило технічне обслуговування редакції, верстка матеріалів, вичитка і підготовка до друку. Маємо чималу підбірку його листів до М. Грушевського під різними псевдонімами (М. Лукич, М. Котик), якими він користувався у Києві [22; 26–27]. Багато з них підписані спільно з Ю. Тищенком (Сірим). У цих листах працівники редакції інформували видавця журналу про фінансові проблеми видання, підготовку до друку окремих аркушів, перераховуючи всі праці, що будуть міститися в окремій книжці часопису [27, арк. 1–2].

Також Л. Лукич часто інформував М. Грушевського про необхідність сплачувати борги Першій київській артілі друкарської справи, які час від часу сягали 1500 руб. і дуже нервували її керівництво, яке в особі В. Бондаренка писало М. Грушевському листи-нагадування такого змісту: «Покорнейше прошу Вас сделать распоряжение об уплате следующих Артели денег за печатание Вестника и Села, так как уже более года задолженность за печатание вышеупомянутых изданий с каждым месяцем все увеличивается и увеличивается и в настоящее время числится долга свыше тысячи рублей, а именно: за печатание Майской книжки Вестника числится 75 р., Июньская-же и Июльская совершенно непокрыты, а также за печатание Села числится долг за два месяца, затем на днях выходит Августовская книжка Вестника, с выходом которой долг Редакции возрастет до 1500 руб., не считая долг книгарни Вестника, за которой тоже числится свыше 100 руб.» [19, арк. 2]. Цей лист було написано 9 серпня 1910 р.

А 19 жовтня 1912 р., тобто більш ніж за два роки, той же В. Бондаренко нагадував М. Грушевському: «покорнейше прошу Вас, в виду некоторого затруднения в настоящее время у нас в деньгах, а также большой задолженности журнала Вестника (долг около 1500 р.) перевести нам следующие по счету деньги в возможно скором времени» [19, арк. 8]. А отже, борги друкарні були явищем перманентним і навряд чи позитивно впли-

вали на редакційну роботу, оскільки викликали різку реакцію. Як писав Л. Лукич: «...між іншим і Бондаренко вимагає грошей, хотів завернути «Село» і ЛНВістник і мав написати до Вас письмо в справі грошовій. Я, звісно, не турбував би Вас сими справами, але з почти на передплату дуже мало, а Книгарня що виторгує, то се йде на малі розходи; як на закупівлю книжок, марки екстенційні Села, і т. д.» [27, арк. 5–5 зв].

Прохаючи грошей, він писав, що «може б нам вислали зі Львова трохи грошей, бо в книгарні є ще виплати, а Ю. Лавров не оставив нічого. Самій друкарні винні більше 1100 руб., і за папір» [27, арк. 4–4 зв]. Л. Лукич також прохав М. Грушевського не затримувати присилку матеріалів, бо тоді він не встигав вчасно випустити книжку, за що М. Грушевський робив йому зауваження [27, арк. 16]. Не забував він повідомляти і про кількість передплатників ЛНВ та передавати прохання інших дописувачів журналу про друк статей. Очевидно, що Л. Лукичу доводилося обробляти редакційне листування, вибираючи з нього сюжети, які мали, на його думку, важливість для ЛНВ [26, арк. 24]. Одним із постійних сюжетів було звітування перед М. Грушевським у справі доручень, які останній адресував до постійних співробітників журналу, особливо оглядачів.

Так, Л. Лукич писав: «Гехтеру я переказував, що огляд має бути не більше 8 стор. Сьогодні прислав Смуток огляд до ЛНВістника. Вже в друкарні» [26, арк. 25]. Інформативні повідомлення подібного змісту складають основну частину листів Л. Лукича до М. Грушевського. Вони є яскравим свідченням того, як саме відбувалася взаємодія М. Грушевського з технічними працівниками його видань. Про те, що вони виконували свою роботу досить недбало, свідчать листи М. Грушевського до Ю. Сірого, у яких він критикував працівників редакції, а заодно й повчав тому, як потрібно виконувати свої обов'язки: «Тому що не знаю, хто се з Вас зробив, пишу до Вас обох, а прошу аби в кождім разі більше того не було: на останні книжки Спільки визначили Ви ціну самовільно та ще й невдатно – остання збірка Франка, що містить багато незнаних річей, розцінена дешевше, ніж передрук перекладу Сінклера. Сей за 2 арк. 25 коп., той за 4 арк. 40 коп. На будуче прошу питатися» [17, арк. 25].

Л. Лукич працював у редакції ЛНВ до 1913 р., коли його змінив І. Лизанівський. Листи останнього до М. Грушевського [25] навряд

чи зацікавлять широкі кола дослідників, бо ні про які цікаві сюжети в них не йдеться. Головним їхнім мотивом було змістовне наповнення чергового номеру журналу, він завжди подавав М. Грушевському ориєнтовний зміст кожного числа ЛНВ, зазначаючи ті речі, які вже подані до друку, та ті, що ні. Як і в попередників, з виходом у світ журналу траплялися затримки, причини яких обов'язково пояснювалися М. Грушевському. А вони були самими простими – деякі автори з числа анонованих вчасно не надсилали свої матеріали, через що запізнювався друк всієї книжки.

Технічні співробітники отримували невелику платню (25–35 карб. на місяць), а тому були, в основному, студентами або людьми, які не могли дістати сталого прибутку через різні обставини. На них часто покладалася вина за невчасний вихід окремих книжок, на них скаржилися інші працівники редакції, а тому технічний персонал довго на цій посаді не витримував. Після І. Лизанівського його роль перебрав на себе Редакційний комітет ЛНВ, який випускав книжки журналу аж до припинення його виходу.

Таким чином, можемо пересвідчитися, що технічні працівники ЛНВ київського періоду працювали у досить-таки складних умовах. Редакційний процес, керований М. Грушевським переважно дистанційно, не давав можливості організувати повноцінно редакційну роботу в журналі. Власне і сам журнал досить довго проходив становлення на новому ґрунті і притирався до нових умов свого існування на фоні цензурного й адміністративного тиску, а також прохолодного та навіть і байдужого ставлення з боку більшої частини лідерів київського українського руху.

У таких умовах робота, яку здійснювали працівники редакції ЛНВ, викликає справжню повагу до цих ентузіастів розвитку української справи та українського друкованого слова. Листування М. Грушевського з ними не є надзвичайно цінним джерелом до вивчення його титанічної громадської й видавничої праці, однак проливає світло на ті сюжети, які часто залишаються поза увагою дослідників, даючи уявлення про особливості редакційної роботи в єдиному українському літературно-науковому часописі початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.: Українське історичне товариство, Фондація ім. О. Ольжича, 1998. – 216 с.
2. Винар Л. Михайло Грушевський: історик та будівничий нації: Статті та матеріали / НАН України, ІУАД ім. М. С. Грушевського. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 304 с., іл.
3. Гирич І. Архів М. С. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 21 с.
4. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ ст. // Український історик, 1996. – № 1–4. – С. 142–187; Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1–4 (152–155). – С. 96–127; Гирич І. Щоденник М. Грушевського (1904–1910) // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–30.
5. Дорошенко В. Літературно-Науковий Вістник // ЛНВ. – 1948. – № 1. – С. 47–55.
6. Корбич Г. До історії «Літературно-Наукового Вістника» (1907–1914) // Слово і час, 1996. – № 10. – С. 39–45.
7. Листування Михайла Грушевського: листування М. Грушевського та І. Джиджори / Ред.: Л. Винар. – К.: Простір, 2008. – 552 с. (Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. 4).
8. Листування Михайла Грушевського: листування М. Грушевського та Юрія Тищенка / ред.: Л. Винар, Ігор Гирич; упоряд. Ольга Мельник. – К. [та ін.]: УІТ, 2012. – 637, [3] с.
9. М. Гехтер: Спогади. Листи до М. Грушевського / Упорядкування, вступ та примітки І. В. Ткаченка. – К., 2005. – 64 с.
10. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М. Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 4. – К.: «Кий», 2005. – С. 140–157.
11. Сварник Г. Листування Михайла Грушевського: видавничі позитиви та негативи // Український археографічний щорічник. – Вип. 11. – К., 2006. – С. 779–789.

12. Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади / упоряд. Сидоренко О., Сидоренко Н. Передмова М. А. Шудрі. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – 112 с.

13. Тищенко-Сірий Ю. Перші наддніпрянські масові політичні газети (1909–1912). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

14. Ткаченко І. В. Редакційна політика М. Грушевського в «Літературно-Науковому Вістнику» (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 90–103; Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 55–67; Редакційний комітет «Літературно-Наукового Вістника» у листуванні М. Грушевського (1912–1914 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 153–163.

15. Шаповал Ю. «Літературно-науковий вістник» (1889–1932): Творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000. – 352 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1823, оп. 1, спр. 36. – Листи від Юрія Тищенка, В. Федорчука, М. Цеглинського, М. Шаповала, В. Щербана, В. Луценка та ін. 18 січня 1904–26 березня 1912 рр., 143 арк.

17. ЦДАВО України, ф. 4028, оп. 1, спр. 3. – Листи від М. Грушевського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Л. Старицької-Черняхівської. 15 червня 1909–6 лютого 1914 рр., 58 арк.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 308. – Листи Гаврилка А., Рудченка Л. та інших осіб про присилку та друкування статей у «Літературно-Науковому Вістнику», 76 арк.

19. Там само, спр. 351. – Листи Бондаренка В. 1908–1913 рр., 11 арк.

20. Там само, спр. 447. – Листи Джиджори І. 1900–1914 рр., 349 арк.

21. Там само, спр. 522. – Листи Квасницького Е. 1907 р., 35 арк.

22. Там само, спр. 561 – Листи Котика М. 1907–1910 рр., 189 арк.

23. Там само, спр. 582. – Листи Тищенка Ю. 1907–1910 рр., 558 арк.

24. Там само, спр. 583. – Листи Тищенка Ю. 1911–1913 рр., 370 арк.

25. Там само, спр. 603. – Листи Лизанівського І. 1913 р., 36 арк.

26. Там само, спр. 614. – Листи Лукича Л. 1906–1910 рр., 42 арк.

27. Там само, спр. 615. – Листи Лукича Л. 1909–1910 рр., 19 арк.
28. Там само, спр. 822. – Листи Чикаленка Є. 1897–1914 рр., 204 арк.

Summary

In the article the specialties of publishing and editorial work in LSH of Kyiv period, represented in M. Hrushevsky's correspondence with the magazine's editorial staff, are taken up. It was shown, with a help of epistles, in what way M. Hrushevskyi cooperated with the technical workers of the editorial staff during the process of magazine's edition.

Key words: correspondence of M. Hrushevsky, editorial work in LSH, technical workers of the editorial staff, preparation of the magazine to edition.